
Tattvapurushashtakasya Ekam Darshanika-Sahityika-Samikshanam

తత్త్వపురుషాష్టకస్య-ఏకం దార్శనిక-సాహిత్యిక-సమీక్షణమ్

Document Information



Text title : Tattvapurushashtakam samIkShaNasahitam

File name : tattvapuruShAShTakamsamIkShaNam.itx

Category : vishhnu, viShNu, article, pradIptakumArananda, aShTaka, misc, krishna

Location : doc_vishhnu

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 21, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 21, 2026

sanskritdocuments.org

తత్త్వపురుషాష్టకస్య-ఏకం దార్శనిక-సాహిత్యిక-సమీక్షణమ్



ప్రస్తావనా

ప్రో! ప్రదీప్తకుమారనందేన విరచితం “తత్త్వపురుషాష్టకమ్” భగవతః శ్రీజగన్నాథస్య తాత్త్వికం, ఆధ్యాత్మికం, భక్తిపరకం చ స్వరూపం ప్రకాశయతి । అస్మిన్ స్తోత్రే శ్రీజగన్నాథః కేవలం విష్ణురూపేణ వా కృష్ణరూపేణ వా న నిరూపితః, అపి తు పురుషోత్తమః, దారుబ్రహ్మ, వేదాంతవేద్యః, బ్రహ్మస్వరూపః, సమస్తదర్శనసమన్వితః పరమపురుషః ఇతి బహుముఖేన ప్రతిపాదితః ।

అస్యాష్టకస్య విశేషతా తు న కేవలం భగవద్భక్తిః, అపి తు తత్త్వచింతనస్య, పురీక్షేత్రస్య సాంస్కృతికవైశిష్ట్యస్య, జగన్నాథీయపరమప్రాయాః, వైష్ణవ-శాక్త-వైష్ణవ-సర్వదర్శనసమన్వయస్య చ సుందరః సమన్వయః అస్తి ।

ప్రత్యేకస్య శ్లోకస్య అన్తే ప్రయుక్తం-

“సజ్జిభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥ ”

ఇతి ధ్రువపదం సమూర్ధస్య కావ్యస్య దార్శనికం కేంద్రబిందుం నిర్మాతి । కవిః స్వమనః కమలనయనస్య తత్త్వపురుషస్య చరణయోః స్థిరీకర్తుమిచ్ఛతి ।

౧. ప్రథమశ్లోకస్య దార్శనికసమీక్షణమ్

ఆజీవే యది దుర్గతిః ప్రవిధినా యాజిశ్చ నీలాచలే

వ్యాజీ మా భవ వాసుదేవ భగవన్ వాజీవ కార్యం చర ।

రాజీభూతసమస్తదర్శనపురే చాబ్జౌ చిరం సుందరే

సజ్జిభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

ప్రథమశ్లోకే కవినా మానవీయజీవనస్య దుర్గతిః, కర్మవిధానమ్, నీలాచలస్య పావనతా చ సూచితా । “వాసుదేవ” ఇతి సమోద్ధానం భగవంతం శ్రీకృష్ణ-విష్ణుతత్త్వేన సహ సమృద్ధాతి ।

అత్ర “సమస్తదర్శనపురే” ఇతి పదం విశేషతయా విచారణీయమ్ । జగన్నాథపురీ కేవలం తీర్థక్షేత్రం న, అపి తు వివిధభారతీయదర్శనానాం సమన్వయభూమిరివ కవినా

కల్పితా । వైష్ణవమతం, శాక్తమతం, శైవమతం, బౌద్ధ-జైనపరम्పరా, వేదాంతః ఇత్యాదీనాం వివిధదృష్టినాం మధ్యే జగన్నాథతత్త్వం ఏకం వ్యాపకం సమన్వయకేంద్రత్వేన ప్రతిభాతి ।
అతః అస్య శ్లోకస్య మూలభావః-అనేకదర్శనానాం మధ్యే ఏకస్య పరమసత్యస్య అన్వేషణమ్ ఇతి ।

౨. ద్వితీయశ్లోకస్య దార్శనికసమీక్షణమ్

క్రుద్ధో మా భవ హే విశుద్ధహృదయ ప్రేమామ్బుధారాధర
వృద్ధోఽహం ఘనఘోరదుఃఖజలధౌ రుద్ధీకృతో మానవః ।
శుద్ధీభావరసావతౌ నిజసుఖే బద్ధో మహాదారవే
సజ్జిభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజివనేత్రే మనః ॥

అస్మిన్ శ్లోకే జీవస్య సంసారదుఃఖానుభవః తథా భగవతః కరుణామయస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే । కవిః స్వాత్మానం “ఘనఘోరదుఃఖజలధౌ రుద్ధీకృతః మానవః” ఇతి వర్ణయతి । ఆయం సంసారసాగరస్య రూపకప్రయోగః ।

భగవాన్ తు-

“ప్రేమామ్బుధారాధరః”

ఇతి విశేషితః । సః ప్రేమరూపామృతధారాం వహతి । అతః జీవస్య దుఃఖస్య ప్రతిపక్షరూపేణ భగవతః ప్రేమస్వరూపం ప్రతిష్ఠాప్యతే ।

“శుద్ధీభావ”, “నిజసుఖ” ఇత్యాదిపదాని ఆత్మశుద్ధిః తథా పరమసుఖస్య ద్యోతకాని । అత్ర భక్తిమార్గస్య అన్తిమం ఫలమ్ ఆత్మశుద్ధిః తథా భగవత్సాన్నిధ్యజనితం పరమానందం మన్యతే ।

౩. తృతీయశ్లోకస్య దార్శనికసమీక్షణమ్

జీవీ తత్పదపఙ్కజామృతసుఖే నేపీ కలావామనే
దేవీదక్షిణకాలికాప్రియతనౌ ధావీ సదా శారదే ।
భావీ శ్రీహరికీర్తనేఽతినిపుణే ఆభీరవామాప్రియే
సజ్జిభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజివనేత్రే మనః ॥

ఆయం శ్లోకః సమూర్ణాష్టకే విశేషదార్శనికమహత్త్వం వహతి । అత్ర ఏకస్మిన్నేవ పద్యే హరిః, వామనః, దక్షిణకాలికా, శారదా, హరికీర్తనమ్ ఇత్యాదీనాం నిర్దేశః దృశ్యతే ।

అతః కవినా భగవత్తత్త్వం ఏకస్య సమృద్ధాయస్య పరిసరే న సీమితమ్ । శక్తి విష్ణు,
సరస్వతీ తథా భక్తిమార్గాః పరస్పరం సమృద్ధాః ఇతి భావః ప్రకాశ్యతే ।

విశేషతః-

“దేవీదక్షిణకాలికాప్రియతనౌ”

ఇత్యనేన శాక్తతత్త్వస్య, తథా-

“శ్రీహరికీర్తనే”

ఇత్యనేన వైష్ణవభక్తేః సమన్వయః దృశ్యతే ।

ఏవం అత్ర జ్ఞానం, శక్తిః, భక్తిః ఇతి త్రయస్య ఆధ్యాత్మికసమన్వయః ప్రతిపాదితః ।

౪. చతుర్థశ్లోకస్య సాహిత్యిక-సాంస్కృతికసమీక్షణమ్

హట్టే సాదుమహాప్రసాదమధురే పట్టే మహాడమృరే

గోష్ఠే సుష్ఠుమహిపురిప్రియతమే ప్రేష్ఠప్రియే గౌరవే ।

శ్రేష్ఠే కష్టహరే పురాణపురుషే శ్రీరాజరాజేశ్వరే

సజ్జీభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

అస్మిన్ శ్లోకే పురిషేత్రస్య లౌకిక-సాంస్కృతికం ధార్మికం చ స్వరూపం ప్రత్యక్షతయా
చిత్రితమ్ । “హట్టమ్”, “మహాప్రసాదః”, “పట్టమ్”, “గోష్ఠః”, “పురీ” ఇత్యాదీని పదాని
జగన్నాథసంస్కృతేః సామాజికజీవనం స్ఫూరయన్తి ।

విశేషతః మహాప్రసాదః కేవలం ఖాద్యపదార్థః న, అపి తు జగన్నాథపరమృరాయాం
సమతా, ప్రసాదత్వం, సాముదాయికైకతా చ సూచయతి ।

“పురాణపురుషే శ్రీరాజరాజేశ్వరే”

ఇత్యనేన భగవాన్ జగన్నాథః సనాతనః పరమపురుషః, సర్వాధిపతిః చ ఇతి ప్రతిపాదితః
।

అతః అస్య శ్లోకస్య వైశిష్ట్యం-లోకసంస్కృతేః ఆధ్యాత్మికీకరణమ్ ।

౫. పంచమశ్లోకస్య కర్మ-బ్రహ్మవిషయకసమీక్షణమ్

చింతాచిత్రితభావరాజ్యనివయే ప్రారబ్ధకర్మక్షయే

సర్వానన్తకదమ్బకేఽస్తు నితరాం తదారుబ్రహ్మధ్వనౌ ।

క్షేత్రే శ్రీపురుషోత్తమే ప్రతిదినం రక్తాధరప్రాజ్ఞణే

సజ్జీభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

అస్మిన్ శ్లోకే ప్రారబ్ధకర్మక్షయః ఇతి వేదాంతసమృద్ధః గమీభరః సిద్ధాంతః దృశ్యతే । జీవః
ప్రారబ్ధకర్మణా సంసారచక్రే ప్రవర్తతే, తస్య కర్మక్షయేన పరమశాంతిః తథా ఆనందప్రాప్తిః
సమృభవతి ।

విశేషమహత్త్వపూర్ణం పదమ్-

“దారుబ్రహ్మ” ఇతి ।

జగన్నాథతత్త్వస్య వైశిష్ట్యమేవ యత్ పరమబ్రహ్మ దారుమయే విగ్రహే అనుభూయతే ।
నిర్గుణస్య బ్రహ్మణః సగుణదారువిగ్రహరూపేణ భక్తానాం సాక్షాత్కారః భవతి ఇతి భావః
।

అతః అత్ర-

బ్రహ్మ — దారు — విగ్రహ — దర్శన — ఆనందః

ఇతి ఆధ్యాత్మికపరమపూర్వ కల్పయితుం శక్యతే ।

౬. షష్టశ్లోకస్య రథయాత్రావిషయకసమీక్షణమ్

సాన్దర్యే బడదాణ్డమణ్డీతసుఖే శ్రీనన్దిహోషే రథే
బ్రహ్మానందరసామృతే హృది సదా వేద్యాం మనోమోహనే ।
దివ్యే శ్రీశుభగుణ్డీచారసమయే వేశే మహాహాటకే
సజ్జీభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

అత్ర జగన్నాథస్య రథయాత్రా ఆధ్యాత్మికదృష్ట్యా వ్యాఖ్యానయతే । “బడదాణ్డ”,
“నన్దిహోష”, “గుణ్డీచా” ఇత్యాదీని పదాని పురీరథయాత్రాయాః దృశ్యం నిర్మిమన్తి ।

కిన్తు కవినా రథయాత్రా కేవలం తౌకికః ఉత్సవః న స్వీకృతా । సా-

“బ్రహ్మానందరసామృతమ్”

ఇతి ఆధ్యాత్మికానుభవేన సమృద్ధా ।

రథః అత్ర కేవలం వాహనం న, అపి తు జీవస్య ఆధ్యాత్మికయాత్రాయాః ప్రతీకత్వేన అపి
వ్యాఖ్యాతుం శక్యతే । భగవాన్ రథారూఢః సన్ భక్తస్య అన్తఃకరణం ప్రతి ఆగచ్ఛతీవ ।

అతః అయం శ్లోకః లీలా, ఉత్సవ తథా బ్రహ్మానందస్య సమన్వయం కరోతి ।

౭. సప్తమశ్లోకస్య అద్వైతవేదాంతసమీక్షణమ్

మాయామోహవికారజాలవిగమే స్వాన్తస్థదీపోత్సవే

శాన్తే చేతసి యోగినాం హృది సదా బ్రహ్మస్వరూపే హరౌ ।

సీలాద్రీశపదారవిన్దయుగలే సుదుర్లభే దర్శనే

సజ్జీభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

అయం శ్లోకః అష్టకస్య గమిభిరతమేషు దార్శనికశ్లోకేషు అన్యతమః ।

“మాయా”, “మోహ”, “వికార”, “శాస్త్రవిత్ర”, “యోగినాం హృదయమ్”, “బ్రహ్మస్వరూప”
ఇత్యాదీని పదాని స్పష్టతయా వేదాస్తీయభూమికాం సూచయన్తి ।

“మాయామోహవికారజాలవిగమే”

ఇతి పదేన అవిద్యాజనితస్య సంసారబంధస్య నివృత్తిః సూచితా । తతః-

“స్వాంతస్థదీపోత్సవే”

ఇతి అత్యంతసుందరం రూపకమ్ । అన్తఃకరణే జ్ఞానప్రకాశస్య ఉదయః దీపోత్సవరూపేణ
చిత్రితః ।

అన్తే భగవాన్-

“బ్రహ్మస్వరూపే హరౌ”

ఇతి కథితః । అనేన సగుణభగవతః బ్రహ్మత్వం ప్రతిపాద్యతే ।

౮. అష్టమశ్లోకస్య దార్శనికపరిపాకః

ద్వైతధాన్తవినిశనే శ్రుతిపథే లావణ్యలీలాధరే

సర్వస్మిన్ సమయే రమేశశరణే వేదాన్తవేద్యే ప్రభౌ ।

చాపే చందనపార్వణే మధుమయే కైవల్యదానేశ్వరే

సజ్జీభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥

అష్టమశ్లోకః సమూర్ణస్య కావ్యస్య దార్శనికపరిణతిం ప్రదర్శయతి ।

“ద్వైతధాన్తవినిశనమ్” ఇతి పదం విశేషతః ఉల్లేఖనీయమ్ । ద్వైతస్య అన్ధకారత్వం,
బ్రహ్మజ్ఞానస్య ప్రకాశత్వం చ అత్ర రూపకద్వారా సూచితమ్ ।

తతః-

“వేదాన్తవేద్యే ప్రభౌ”

ఇత్యనేన భగవాన్ వేదాన్తేన జ్ఞేయః పరమాత్మా ఇతి ప్రతిపాద్యతే ।

అన్తే-

“కైవల్యదానేశ్వరే”

ఇతి మోక్షతత్త్వస్య స్పష్టః నిర్దేశః । అతః సమూర్ణాష్టకస్య యాత్రా భక్తేః ఆరభ్య
కైవల్యప్రాప్తౌ పర్యవస్యతి ।

౯. ధ్రువపదస్య విశేషమహత్త్వమ్

ప్రత్యేకస్య శ్లోకస్య అస్తే-

“సజ్జిభూతసపక్షతత్త్వపురుషే రాజీవనేత్రే మనః ॥ ”

ఇతి పద్యాంశః పునరావర్తతే । అయం కేవలం పునరుక్తిః న, అపి తు సమూర్ణస్య అష్టకస్య దార్శనికద్రువబిందుః ।

కవేః మనః సంసారస్య వివిధవిషయేషు భ్రమిత్యా అన్తతః ఏకస్మిన్ పరమపురుషే స్థిరీభవతి ।

తస్మాత్ అస్య ధ్రువపదస్య భావః-

“సమస్తతత్త్వానాం సమన్వితే, కమలనయనే పరమపురుషే ఏవ మమ మనః స్థిరం భవతు ।

” ఇతి గ్రహణీయః ।

౧౦. సాహిత్యికవైశిష్ట్యమ్

అస్య కావ్యస్య సాహిత్యికవైశిష్ట్యం ముఖ్యతయా నిమ్నలిఖితేషు దృశ్యతే-

(క) అనుప్రాసః

“అజీవే”, “యాజిః”, “వ్యాజీ”, “వాజీవ”, “రాజీ”, “సజ్జి”, “రాజీవ” ఇత్యాదిపదానాం పునరావృత్త్యా విశిష్టః వర్ణానుప్రాసః నిర్మితః ।

(ఖ) ధ్రువపదప్రయోగః

ఏకస్య పాదస్య సర్వత్ర పునరావృత్త్యా గీతికావ్యస్య ప్రభావః ఉత్పన్నః ।

(గ) రూపకాలంకారః

“దుఃఖజలధిః”, “ప్రేమామ్బుధారా”, “సాన్తస్తద్దీపోత్సవః”, “ద్వైతధాన్తమ్” ఇత్యాదయః ప్రయోగాః రూపకాత్మకం సౌందర్యం జనయన్తి ।

(ఘ) ప్రతీకయోజనా

రథః, దారుబ్రహ్మ, మహాప్రసాదః, నీలాచలః, గుణ్డిచా, కమలనయనమ్ ఇత్యాదీని ప్రతీకాని తౌకికాత్ ఆధ్యాత్మికం ప్రతి గమనం సూచయన్తి ।

(జ) సమన్వయభావనా

వైష్ణవ, శాక్త, వేదాన్తీయ తథా లోకధార్మికతత్త్వానాం సమన్వయః అస్య కావ్యస్య మౌలికం వైశిష్ట్యమ్ ।

౧౧. దార్శనికదృష్ట్యా అష్టకస్య క్రమవికాసః

అస్య అష్టకస్య అన్తర్గతం దార్శనికవికాసం నిమ్నరూపేణ నిరూపయితుం శక్యతే-
ప్రథమశ్లోకః - సమస్తదర్శనసమన్వయః ।

ద్వితీయశ్లోకః - జీవదుఃఖం భగవత్కృపా చ ।

తృతీయశ్లోకః - శక్తి-భక్తి-జ్ఞానసమన్వయః ।

చతుర్థశ్లోకః - జగన్నాథసంస్కృతిః ।

పంచమశ్లోకః - కర్మ, దారుబ్రహ్మ, పురుషోత్తమక్షేత్రమ్ ।

షష్ఠశ్లోకః - రథయాత్రా తథా బ్రహ్మనన్దః ।

సప్తమశ్లోకః - మాయానివృత్తిః తథా బ్రహ్మసాక్షాత్కారః ।

అష్టమశ్లోకః - ద్వైతవివాదః, వేదాంతబోధః, కైవల్యమ్ । అతః సమూర్ణస్య కావ్యస్య
దార్శనికగతిరేవమ్-

దర్శనసమన్వయః — భక్తిః — శుద్ధిః — దారుబ్రహ్మ — బ్రహ్మనన్దః — మాయానివృత్తిః
— బ్రహ్మజ్ఞానమ్ — కైవల్యమ్ ।

ఉపసంహారః

సమగ్రతయా దృష్ట్యా “తత్త్వపురుషాష్టకమ్” న కేవలం శ్రీజగన్నాథస్య స్తుతికావ్యమ్, అపి
తు జగన్నాథతత్త్వస్య దార్శనికం కావ్యాత్మకం వ్యాఖ్యానమ్ ఇతి వక్తుం శక్యతే ।
కవినా శ్రీజగన్నాథః-

వాసుదేవః, పురాణపురుషః, దారుబ్రహ్మ, బ్రహ్మస్వరూపః, యోగిహృదయస్థితః,
వేదాంతవేద్యః, కైవల్యదానేశ్వరః

ఇతి బహువిధరూపేణ అనుభూతః ।

అస్య కావ్యస్య మూలసన్దేశః అస్తి యత్-

ఏకమేవ పరమం తత్త్వం వివిధైః దర్శనైః, సమృద్ధాయైః, సాధనమార్గైః, లీలారూపైః చ
అనుభూయతే । తస్మైవ సమన్వితస్య పరమపురుషస్య శ్రీజగన్నాథస్య చరణారవిందే మనః
స్థిరం భవేత్ ।

అతః “తత్త్వపురుషాష్టకమ్” ఇతి నామకరణమపి సార్థకం భవతి । “తత్త్వపురుషః”
అత్ర కేవలం దేవతావిశేషస్య నామ న, అపి తు సమస్తదర్శనానాం సమన్వయేన
అనుభూయమానస్య పరబ్రహ్మణః శ్రీజగన్నాథస్వరూపస్య దార్శనికసంజ్ఞా ఇతి
స్వీకరణీయమ్ ।

- ప్రో. ప్రదీప్తకుమారనన్దః (నేవానివృత)

శ్రీజగన్నాథసంస్కృతవిశ్వవిద్యాలయః, పురీ

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

——
Tattvapurushashtakasya Ekam Darshanika-Sahityika-Samikshanam

pdf was typeset on August 21, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

